

**ОБРИСИ, ЗНАКИ, СИМВОЛИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ФЕМІНОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)**

Розглядається феномен амбівалентності фемінології як складової української історіографії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Історична фемінологія аналізується як напрям наукового знання і водночас як конструкт історичної пам'яті з елементами міфологеми, орієнтований на формування колективної ідентичності в умовах національного відродження.

Ключові слова: українська історіографія, національна пам'ять, історична пам'ять, фемінологія.

Останні трансформації в українському культурно-інтелектуальному просторі свідчать про появу нових напрямів наукових досліджень, одним з яких є «memory studies», присвячені вивченню пам'яті, яка постає у широкій варіативності дефініцій та інтерпретацій – «історична», «національна», «культурна», «колективна», «соціальна» тощо. «Меморіальні студії», важливою ланкою концептуалізації яких виступає проблема співвідношення пам'яті та історіографії, успішно формують власну нішу у міждисциплінарному сегменті сучасних гуманітарних знань. Питання спільного та подібного між цими двома самодостатніми, автономними і водночас близькими один до одного гуманітарними конструктами є особливо актуальними і дискусійними. Залишаючись відкритими вони репрезентують широкий спектр думок – від протиставлення історичної науки та історичної пам'яті до спроб їхнього ототожнення та примирення.

Аналізуючи співвідношення історичної науки та пам'яті, І. Колесник робить висновок, що упродовж ХVІІІ – першої половини ХХ ст. «історія і пам'ять існували на відстані, знаходились радше у диспозиції протистояння інтелектуальної опозиції», а з другої половини ХХ ст. розпочинається їхній «дрейф» назустріч один одному [12, 58–59]. Дещо іншої думки дотримується Л. Зашкільняк, переконливо стверджуючи, що «історія як історична

пам'ять є не тільки інструментом політики та ідеології, вона виконує цілком конкретні і зрозумілі легітимізаційні завдання: «узаконює державність», націю, групові і спільнотні інтереси тощо... Це просто було, є і буде, оскільки такою є властивість людської свідомості в пошуку своєї ідентичності» [7, 22]. На думку В. Кравченка, історіографія відіграє провідну роль у формуванні «колективних ідентичностей» та їхньої ієрархії [16, 279]. Близькою до такого сприйняття моделі співіснування зазначених конструктивів є точка зору А. Киридон, яка, розглядаючи пам'ять в історико-соціальному вимірі, вважає, що «історик стає безпосереднім модератором колективної пам'яті та ідентичності» [10, 61]. Н. Яковенко взагалі схиляється до того, що мали б існувати «дві історії». «Поважним клопотом» вченій видається те, що в Україні все ще «не делімітовано кордону між історією як критичною дисципліною й історією як наріжним каменем «культури пам'яті» [31, 13].

Не зупиняючись на подальших інтелектуальних рефлексіях щодо співвідношення історіографії та пам'яті, зазначимо, що у будь-якому разі розгляд проблеми потребує відповідної системи координат, домінантою якої виступають темпоральні, когнітивні, соціокультурні чинники, що забезпечували їхнє зближення чи дистанціювання.

Українська історіографія другої половини XIX – першої третини XX ст. та її складова фемінологія, об'єктом дослідження якої виступали жінки в історії, їхнє правове становище, функціональні ролі та соціальні практики, пов'язуються безпосередньо з таким багатовимірним соціально-культурним явищем, як українське національне відродження. У контексті новонародженої національної історіографії існувала нагальна потреба якомога переконливіше обґрунтувати автентичність національної історії та культури, їх несхожість з російською та польською. Як зауважує З. Когут, «перш, ніж створити окрему національну історіографію, українським історикам слід було показати, що Україна має власну історію з прадавнім корінням і що ця історія є окремою та безпервною» [11, 187].

В умовах культурно-національного відродження українська історіографія фактично взяла на себе функцію формування іден-

тичності, в основі якої лежав конструкт національної пам'яті. Послугуючись інтерпретацією наративу як категорією доби Модерну та Постмодерну, що являє собою набір ключових ідей у розширеному функціональному історіографічному полі, отримуємо додаткову можливість залучити до реконструкції фемінологічного сегменту не лише суто історичні розвідки, але й ті, що створювалися на межі історії з етнографією, антропологією, соціологією, літературною критикою, белетристикою. Виникають цілком закономірні питання. Чим, по суті, на той час була фемінологія як складова української історіографії? Різновидом наукового знання чи вибірково реанімованою історичною пам'яттю, що водночас служила підґрунтям для пробудження національної свідомості суспільства? Отже, метою статті є спроба показати феномен амбівалентності історичної фемінології, що відповідала водночас як одній, так і другій сутностям в силу природи, структури, культурно-психологічного коду гендерної традиції українського соціуму.

На історичні студії покладались великі сподівання щодо пробудження свідомості українства, яка згодом еволюціонувала в пряму усвідомлення власної ідентичності та формування відчуття самодостатньої нації. В цих умовах українська інтелектуальна еліта намагалась віднайти емоційно витончені ідеологічні моделі, які б пробуджували відчуття національної ідентичності. Історична фемінологія з її символами та прийомами органічно сприяла втіленню стратегічної мети, актуалізуючи передусім ті «больові точки», які дали б можливість найбільш ефективно впливати на національну свідомість, звільняти її від стереотипів та комплексів імперського мислення. В сучасних теоріях «меморіальних студій» вони називаються «вісьовими» або «мнемонічними піками» [12, 58].

Історична фемінологія виступила одним із важливих системоутворюючих компонентів у структурі історіографії в умовах національного відродження, оскільки образ жінки в українській культурі мав домінантні глорифікаційні характеристики та яскраво окреслені обриси. Жінка традиційно була символом патріотизму, самопожертви, національної ідентичності, уособленням демократизму українського суспільства, підтвердженням втіленням

правової природи гендерної рівності та паритетності стосунків між представниками протилежної статі. Із площини існуючої на той момент історичної пам'яті образ був екстрапольований у сферу наукових досліджень. Підтверджений, доповнений, дещо скорегований, він був покладений в основу концепцій, гіпотез, нових міфологем історичного нарративу, які, у свою чергу, створювали підґрунтя для моделі історичної пам'яті, актуалізованої до вимог та викликів часу. Місія історика полягала у з'ясуванні того, що необхідно було взяти з минулого, щоб воно відповідало запитам сучасності і могло працювати на майбутні стратегічні перспективи. Будучи безпосередньо пов'язаним з сучасністю багатьма нерозривними узами, працюючи в межах відведеного історією часу та орієнтуючись на тогочасний соціум, історик виступав водночас своєрідною з'єднувальною ланкою між минулим і майбутнім, що зумовило специфіку дискурсу, його тематичний простір та портретну репрезентацію.

Персоніфікована фемінологічна модель історичної пам'яті, в основу формування якої було покладено принцип корисної доцільності та вибірковості з позицій національного відродження, репрезентувала найбільш промовисті та яскраві жіночі образи. Перші позиції у жіночому пантеоні історичної пам'яті обіймали Галшка Гулевичівна, відома своєю підтримкою Київської братської школи, Марія-Магдалена – матір гетьмана Івана Мазепи, Ганна Золотаренко – дружина гетьмана Богдана Хмельницького, Олена Горностаєва (уроджена княжна Чарторийська) – фундаторка Пересопницького монастиря, засновниця Почаївського монастиря Ганна Гойська.

Важлива роль у конструюванні моделі історичної пам'яті відводилась журналу «Киевская старина» – справжній енциклопедії українознавства. Журнал виявився надзвичайно чутливим до історії жіноцтва, яка отримала в ньому різноманітне та багатогранне відбиття упродовж всієї його діяльності, що тривала упродовж майже чверть століття. З огляду на те, що часопис був покликаний сприяти українському національному відродженню, його автори постійно здійснювали пошук та вдосконалення змістового формату, який би дозволяв ефективно впливати на суспільну свідомість.

Усвідомлення власної історичної місії вимагало від «Киевской старины» дотримання старанної вибірконості у підходах до сюжетів жіночої історії, особливо її персоналій. Достатньо символічним виявилось те, що вже у першому номері журналу за 1882 р. були надруковані матеріали, які засвідчили його інтерес до історії жіноцтва. Однією з них була рецензія В. Антоновича на працю І. Шараневича «Гальшка, княгиня Острожска», що вийшла у 1880 р., а другою – публікація О. Лазаревського «Властная гетманша», присвячена Ганні Золотаренко. Завдяки зусиллям О. Лазаревського з'явилися нові відомості про суттєву впливовість третьої дружини Б. Хмельницького. Досліджуючи один з документів, а саме перелік грамот та універсалів, виданих Густинському монастирю на маєтності, історик натрапив на згадку про універсал від 22 липня 1655 р., виданий та підписаний Ганною Золотаренко [17]. Документ надзвичайно зацікавив ученого, адже, як він вважав, випадків передання влади дружині за звичаями Війська Запорізького до того моменту не існувало. «...видача и одного универсала гетманшею – факт очень интересный, – значав О. Лазаревський, – указывающий на то значение, которым пользовалась третья жена Богдана Хмельницкого, – Анна Никифоровна, урожденная Золотаренкова, т.к. универсал 22 июля 1655 г. был выдан ею... Интересно было бы найти самый универсал... » [17, 213–214].

Примітно, що цей самий універсал згодом буде віднайдений і використаний В. Липинським. Щодо своєї ролі в українському історіографічному процесі, то як визнаний лідер його державницького напрямку, учений писав про себе: «Я чую в своїй душі постійно голос суспільного лікаря. Зі совістю такого лікаря і з любови до України я шукав і шукаю шляхів, які ведуть до джерел нації... І я намагався ставити орієнтаційні таблиці на цих шляхах» [31, 13]. У праці «Україна на переломі 1657–1659», що вийшла у Відні 1920 р., В. Липинський так само не оминув увагою приватне життя гетьмана, але при цьому свідомо уникав тих фактів його біографії, що могли би внести дисонанс у цілісність образу провідника національно-визвольного руху, виразника ідеї «абсолютистської влади, яка стоїть понад усім» [23]. Зосередившись саме на третій дружині Б. Хмельницького, що була найбільш

виразною в жіночому оточенні гетьмана, В. Липинський не акцентував правовий аспект становища жінки у старшинському середовищі, а стверджував, що наділення Ганни Золотаренко правом підписувати універсали свідчило про його намагання реалізувати модель правління за європейським зразком, у якій дружини монархів були безпосередньо долучені до влади.

Автори історичних публікацій у журналі надавали перевагу тим постатям, життя яких могло надихнути на пробудження національної свідомості та патріотичних почуттів українства. Такі публікації були присвячені передусім знаковим особам, відомим своїми патріотичними та благодійницькими вчинками. Справжнє ім'я Гальшки Гулевичівни-Лозчиної – фундаторки Київської братської школи – стало відоме широкому загалу завдяки публікації І. Новицького, у дослідженні якого йшлося про корективи та уточнення щодо імені жінки, котра віддала свою земельну ділянку під будівництво просвітницького закладу [25]. Це не була Ганна, як вважалося до того. І. Новицький закидав дослідникам, що всі вони (М. Максимович, І. Малишевський, П. Лашкар'єв, С. Голубєв) неправильно пишуть ім'я благодійниці: «совсем без надобности вносят в средину слова смягчение, вместо Галшка – пишут Гальшка» [25, 733]. Причина такої «помилки», на думку автора, крилася у співзвучності імені Гальшка з зменшувальною формою українського імені Галя, яке приймалося, у свою чергу, за архаїчну форму Ганни. Було показовим і до певної міри знаковим, що, асоціюючи відому своїм шляхетним вчинком міщанку з представницею українського середовища, патріотично налаштовані автори «Киевской старины» прагнули, очевидно, бачити більше української автентичності у звучанні цього жіночого імені. Хоча І. Новицький вважав це помилковим і доводив, що ім'я Галшка утворилось від скороченого польського імені Галжбета, що є аналогом Єлизавети, традиція писати його у попередній транскрипції продовжувалась.

Особливу увагу звертає на себе художня жіноча галерея «Киевской старины», яку складали портрети Анни Ярославни, Раїни Могилянки-Вишневецької, Софії Тарновської–Острозької, Анастасії Полуботок, дружин Івана Гонти та Семена Палія [1]. У різні часи ці жінки відіграли помітну роль у суспільно-політичних про-

цесах, відзначились особливістю характерів, незвичністю долі та увійшли в історію України як самостійні постаті або як дружини відомих діячів.

Беззаперечним підтвердженням того, що жіноча компонента органічно вписувалась у конструкт історичної пам'яті, яка формувалась у межах історичного наративу, стала поява у «Киевской старине» портрета дружини Івана Гонти. Відповідно до історіографічного канону народні рухи, і Коліївщина зокрема, перебували в епіцентрі історичного процесу. Отже, цілком виправданим і логічним було те, що саме портрет дружини Гонти, а ніякий інший, з'явився серед перших жіночих зображень, надрукованих часописом [2].

Розміщуючи портрет, автори не приховували, що сам по собі він не мав особливого «археологічного» значення: зачіска і костюм жінки не викликали особливого інтересу, оскільки були не дуже виразними, а скоріше типовими для середовища, до якого належав «народний герой» [2, 326]. Про дружину Гонти так майже нічого не було відомо, навіть її ім'я, не говорячи вже про походження та віросповідання. Проте інтерес до цього матеріалу не стільки був пов'язаний з жіночою особою, скільки з нагодою за допомогою публікації звернутись до осмислення подій Коліївщини та акцентувати увагу на постаті одного з її керівників. Таким чином, зображення дружини І. Гонти являло більший інтерес в історичному, ніж у психологічно-культурологічному контексті. Розміщення цього портрета ставило на меті спростувати поширене, передусім у польській історіографії, стереотипне сприйняття ватажка Коліївщини як «хлопа», що зрадив свого пана. Натомість у коментарі був окреслений новий образ І. Гонти – патріота, героя-мученика. Його дії кваліфікувались як справжній подвиг, відчайдушний порив, котрий «поднимает дух народный, колеблет рассвирепевшее море шляхетного буйства и страстей, наносит им последний и самый тяжкий удар и в потоках крови, в ужасах смертей спасает нам нашу веру и народность» [2, 327]. Не менш важливою метою було намагання свідомо загострити увагу на одній із драматичних і, на думку істориків XIX ст., героїчних сторінок української минувшини, презентуючи її у світлі національної забарвленості та глибокої соціальної конфронтації.

Розраховувалось, і не без підстав, що цей матеріал впливатиме на свідомість українців та їхні патріотичні почуття.

Інший портрет Феодосії Палєєвої – дружини фастівського та білоцерківського полковника Семена Палія – концептуально доповнював історіографічну модель, вибудовану за допомогою попереднього художнього зображення. До героїзації української історії долучалась соціальна компонента, репрезентована козацько-старшинською верствою початку XVIII ст. У культурологічному вимірі цей портрет вважається шедевром портретного мистецтва та підтвердженням того, що портретний живопис мав свого широкого споживача у козацькому середовищі і став суттєвою ознакою належності до суспільної верхівки [6, 119]. Портрет Ф. Палєєвої, що давав уявлення про жіночу моду козацької верхівки, її смаки, уподобання, пріоритетні цінності, був розміщений у часописі разом з публікацією матеріалу про київського полковника Антона Танського, якому жінка доводилась тещею. Зображення було покликане нагадати широкому читацькому колу про долю «останнього представника малоросійського козацтва» на правому березі Дніпра. До того ж його розміщення було слушним приводом для редакції журналу продемонструвати свої демократичні уподобання, позиціонуючи С. Палія «улюбленцем народу», «козацьким батьком», «жертвою мазепинських інтриг».

Портрет Феодосії Палєєвої, являючи собою шедевр портретного мистецтва, потрапив на сторінки «Киевской старины» не лише тільки завдячуючи своїм художнім цінностям. Перш за все, він позиціонував дружину народного героя Семена Палія, змальовував героїчний образ української жінки – і водночас доброї щирої бабусі – саме ті жіночі риси, які культивувалися в фемінологічних моделях доби національного відродження другої половини XIX ст.

Портрет Софії Тарновської – дружини князя Василя-Костянтина Острозького – репрезентував у журналі жінку іншої епохи і суспільної верстви, загострюючи тим самим проблеми релігійної ідентифікації української аристократії. У пошуку відповіді на питання щодо віросповідання С. Тарновської висувались різні припущення. Висловлювалась, наприклад, думка, що княгиня дала згоду змінити віру, вступаючи до шлюбу, хоча в епітафії зазначалося, що вона прожила у «вірі католицькій». Для обґрунтування

цієї версії пропонувалось перекладати вислів «in fide catholica» з епітафії як такий, що означав у первинному значенні «правовірний» або «православний». Судячи з усього, авторам коментаря до портрета С. Тарновської-Острозької дуже хотілось, аби вона була православною. Врешті-решт, висувався варіант «стриманого» католицизму княгині й акцентувалось на тому, що подружжя було толерантним у своєму ставленні одне до одного. Жіночі чесноти, перелічені в епітафії, а також віра без фанатизму повинні були «пробачити» С. Тарновській її католицтво, а К. Острозькому – шлюб із католичкою та підтвердити в очах українців його позитивний образ «захисника батьківської віри».

Публікація портрета Раїни Могилянки, княгині Вишневецької – доньки молдовського господаря і двоюрідної сестри київського митрополита – порушувала цілу низку актуальних історично-релігійних та етичних проблем. Як і попередній, цей портрет так само друкувався передусім із метою загострити на сторінках «Київської старини» проблеми релігійної конверсії українських аристократичних родин, пропагуючи шляхетні вчинки поодиноких її представників, які залишились послідовними у своєму служінню православної вірі [3, II]. Інтерпретація образу Раїни Могилянки відбувалась у межах домінуючої історіографічної традиції з її уявленнями про масове віровідступництво православної знаті в Україні протягом XVI–XVII ст. та гостре релігійне протистояння. Особливо наголошувалось на тому, що князівські та шляхетські роди масово зрікались православної віри і переходили в католицизм чи протестантизм. Акценти розставлялись таким чином, аби не виникало сумніву щодо руйнівних наслідків для України цих процесів, засуджуваних як зрада. У цьому сенсі Ієремія Вишневецький – син Раїни Могилянки – називався «наступателем на ее праотеческую веру», а його троюрідний дядько – одним з перших «вероотступников» у давньому українському аристократичному роді. Натомість протиставлялась життєва позиція Раїни Могилянки, котра залишилась відданою батьківській вірі та заснувала кілька православних монастирів. На портреті Раїна Могилянка була зображена з «Молитвословом славянорусским» у руках, що мало символізувати її духовну непохитність та цілісність. Отже, і художник, і О. Левицький – автор публікації, якою супроводжу-

вався портрет [26, 110], всіляко намагалися наголосити на тому, що такими жінками, як Раїна Могилянська, українцям слід пишатися, прагнучи до наслідування їхніх принципів та життєвого шляху.

Загалом журнал за роки своєї діяльності опублікував шістдесят шість портретів переважно представників української знаті, козацької верхівки, церковної еліти, серед яких було шість жіночих. Відомо, що у колекції О. Лазаревського зберігалось значно більше жіночих портретів, ніж було надруковано. Оскільки відбір для публікації портретів, особливо жіночих, був жорстким, неодмінно враховувалось, наскільки значущою для реконструкції героїчної історії, якій надавався пріоритет у наративних практиках, могла бути постать зображеної.

Відповідно до стратегічно означеної мети українського історичного наративу формувалась традиція розгляду історії у своєрідному трикутнику бінарних зіставлень, що особливо яскраво помітно у працях М. Костомарова, В. Іконнікова, О. Левицького. Перехрестя двох моделей світу, зіткненням яких став український простір, втілювалось історіографією у системі методологічних прийомів, зокрема європейсько-українських, українсько-російських, російсько-європейських порівнянь та протиставлень, відкриваючи додаткові можливості для пізнання й реконструкції складних історичних процесів.

Яскравим прикладом на підтвердження гіпотези про несумісність європейсько-українського та азійсько-великоруського жіночих стереотипів була відома історія сімейного життя А. Курбського. У двотомній праці «Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни» (1849 р.), підготовленій та виданій Київською археографічною комісією, значна увага приділялась приватному життю опального московського князя з його українськими дружинами. Документи, віднайдені Комісією, дозволили реконструювати колізії сімейного життя А. Курбського, осмислюючи водночас особливості шлюбних традицій у двох соціокультурних системах – українській та російській. Для істориків ці матеріали стали важливими джерелами, які використовувались для обґрунтування тези про відмінність жіночих ідеалів у московському та литовсько-українському соціумах XVI ст.

Історія одруження й драматичного розлучення князя-втікача і представниці відомого волинського князівського роду М. Гольшанської була хрестоматійно показовою. Як зауважував В. Іконников, коментуючи розлучення князя з М. Гольшанською, «ідеал жєны у Курбского был совсем другой» [8, 43] і не виходив за межі московсько-домостроївського канону. Московський князь оцінював свободу і права, що їх надавав жінці Литовський статут, як зло, що розбестило суспільство і обернулось для нього крахом, і вважав, що саме свобода, надана жінкам, спричинила політичний занепад держави і супроводжувалась її невдачами на міжнародній арені. Історія розлучення А. Курбського та М. Гольшанської поставала не лише ординарним побутовим конфліктом між чоловіком та жінкою. Вона була уособленням значно глибшого соціокультурного зіткнення західного і східного менталітетів, яке, врешті-решт, визначило «сценарій» шлюбного розлучення, що опинився у центрі уваги істориків.

Обґрунтовуючи ідею окремішності української нації, самобутності українського історичного процесу, М. Костомаров вдало використовував фемінологічні елементи, органічно вписуючи їх у загальний контекст подій. Культурні символи історичної фемінології, серед яких – високий правовий статус жінки в українському соціумі, її традиційна повноправність, відповідали досягненню поставленої мети. Ці постулати стали ключовими для романтичної концепції історика та увійшли органічною складовою до його науково-творчої спадщини, формуючи матриархальну міфологему у вітчизняній історіографії. Для М. Костомарова українська дівчина є гідною любові, яка змінюється глибокою повагою до неї, коли вона переходить у статус матері [14, 171]. Великоруська жінка, на противагу, «не имеет почти воли, существо слабое, она легко покоряется обстоятельствам и судьбе» [14, 194].

Справжнім гімном силі українського жіночого характеру стала праця М. Костомарова «Черниговка: быль второй половины XVII века». Уже на завершальному етапі своєї науково-творчої діяльності історик знову зробив спробу використати багаторічні спостереження, аби висловити своє розуміння соціально-правового статусу жінки у козацькому середовищі, представивши його крізь призму великорусько-московського та українсько-козацького

світоглядів. Написана як художній переказ історичних документів, вона являла собою нову форму «белетризованого, на підставі архівних матеріалів опрацьованого історичного нарису» [27, IV], що давало можливість деякої, хоча й обмеженої, свободи щодо реконструкції жіночого образу.

Це був своєрідний експеримент вченого, який вдало поєднував етнографічні та архівні джерела відповідно до вже існуючої фемінологічної міфологеми. Пріоритет, попри все, визнавався за архівними джерелами, з приводу чого М. Костомаров писав, що історію «Чернігівки» було взято із справ «Малороссийского приказа», які зберігалися у московському архіві міністерства юстиції. Критики називали працю історика «протокольним» твором «уважного архівіста, що під час своїх архівних розшуків випадково натрапив на цікавий історичний матеріал» [27, III].

Звертає на себе увагу те, що дисертацію М. Костомарова та його «Чернігівку», часова відстань між якими становить майже сорок років, сполучає концептуальна єдність, вибудована на подібності фабули. Ще у дисертаційному дослідженні історик звернув увагу на епізод в одній з великоруських пісень, де йшлося про викрадення дівчини, яка не чинить спроб, аби звільнитися, зникає до нового способу життя і пасивно чекає на подальші примхи долі. Працюючи над матеріалами архіву міністерства юстиції на початку 1880-х років, М. Костомаров віднайшов у них подібну історію, яка й була покладена в основу «Чернігівки». Але ця історія сталася вже з українською дівчиною, підступно викраденою за бажанням царського воеводи і вивезеної до Московії. Героїня твору – послідовна, сильна, цілісна натура, справжній ідеал українки в очах історика – зробила все, аби звільнитися і повернутися додому.

Фемінологічна концепція О. Левицького – одного з найбільш послідовних дослідників історії жіноцтва, базувалася на положеннях, домінуючими серед яких були права жінки-шляхтянки, її незалежне майнове становище, вільне розпорядження своїм вином. Щодо участі у громадському житті, то, згідно з О. Левицьким, «южнорусская женщина играла вполне активную роль в тогдашней общественной жизни» [22, 555]. Історик окреслив коло громадської діяльності жінки, яка могла проявлятися у той час у

церковних справах, просвітній діяльності, благодійності. Не заперечувався войовничий характер жінок, що брали участь у наїздах на маєтки сусідів та боролися за збільшення території володінь. Втім, це не руйнувало історичний жіночий ідеал, а лише доповнювало його складовою фізичної сили, яка цінувалась не менш, ніж різні інші чесноти.

Палкими дискусіями довкола проблем жіночої освіти, що точилися у суспільстві у другій половині XIX ст., був продиктований особливий інтерес О. Лазаревського до освітнього рівня представниць української козацько-старшинської верстви. Історика цікавило, коли саме вони стали письменними і яким чином це відбилось на їхньому загальному становищі. Дослідження цих питань, навіть у рамках їх констатації, надавало можливість побачити нові грані соціокультурних та психологічних змін, що відбувалися в тодішньому українському суспільстві.

За версією О. Лазаревського, жінки з козацько-старшинського середовища навчилися писати лише у другій половині XVIII ст. У його розпорядженні були численні листи жінок, які він вважав одними з найкращих джерел для ознайомлення з їхнім внутрішнім світом. Листи дружин малоросійської старшини, як стверджував дослідник, до середини XVIII ст. у більшості випадків були написані домашніми писарями, оскільки лише незначна частина представниць цієї верстви могли читати, а решта зовсім не вміли ні читати, ані писати. На великому масиві епістолярних джерел історик визначив, що у листах жінок їхній підпис з'явився лише у другій половині XVIII ст., а власноруч написані ними листи трапляються лише під кінець цього століття [21, 177–178]. Обстоюючи свою точку зору, він неодноразово підкреслював, що неписьменною була навіть дружина гетьмана І. Скоропадського, хоча це не завадило їй активно втручатись в урядові справи і тримати під контролем ситуацію у Гетьманщині. У першому томі «Описания старой Малороссии», присвяченому Стародубському полку, О. Лазаревський спростовував автентичність автографа Н. Скоропадської як доказ освіченості гетьманші, оскільки вона мала домашніх писарів, які підписували за неї документи [20, 36].

Питання жіночої освіти було знову акцентовано О. Лазаревським у зв'язку з публікацією цікавого листа Анастасії Дмит-

рашкової. Основну увагу історик звернув на те, що лист був написаний не самою жінкою, а за її дорученням. Авторка листа, як зауважував він, не вмiла писати, «как все тогдашние малорусские женщины», незважаючи на те, що була донькою «багача полковника» [18, 4]. Друкуючи та коментуючи жіночі листи, датовані кінцем XVIII ст., О. Лазаревський зазначав, що вони вже були написані жінками власноруч. Серед них він виокремив лист доньки Григорія Галагана до своїх дітей як документ, що міг слугувати підтвердженням наявності освічених жінок у цей час. Окрім того, підкреслювалось, що цей лист міг би використовуватися для дослідження «истории женского образования в старой Малороссии» [19, 52] і таким чином маркувалась актуальність одного з напрямів фемінологічних знань.

До жіночої освіти і пов'язаного з нею місця жінки у привілейованому українському середовищі О. Лазаревський звертався неодноразово. Публікація різноманітних матеріалів, коментарі до них, докладні описи відомих козацько-старшинських родин свідчили про його численні спроби реконструювати портрети впливових жінок на підставі історичних джерел, що були у його розпорядженні. Аналізуючи матеріали архіву графа Милорадовича, серед яких були листи і портрет його теці Настасії Степанівни Полуботок, він знову порушив питання, що реконструювали образ «енергійної й розумної» представниці відомого козацько-старшинського роду.

Портрет Н. Полуботок, її листування із зятем та онукою давали уявлення не тільки про саму жінку нової генерації, а й про ставлення до неї оточення. Виконаний у 1802 р., портрет супроводжувався красномовним написом: «Зри здесь Анастасию Полуботкову, жену добронравную, коя обычаем в мире влечет жизнь православную; шестьдесят девять лет веку истекает, шестерых внук и двенадцать правнук питают милостью, любовью и искренностью вседушно» [4, II]. У листуванні йшлося про самовільне одруження онуки Настасії Степанівни – епізод, котрий зайвий раз підтверджував рішучість представниць жіночої статі щодо власного вирішення своєї долі. У цій скандальній історії бабуся виступала посередницею між зятем та онукою, підтримуючи останню та захищаючи її від батьківського гніву. Тим самим підкреслюва-

лися особливий авторитет цієї жінки у сім'ї, її розум, енергія, вміння розв'язувати конфліктні ситуації. Листи представниці нової української еліти, сімейні перипетії, до яких вона була долучена, повага до неї, пієтет тональності портретного напису – все це надихнуло О. Лазаревського дати їй високу оцінку і зробити висновок щодо «значительного розвитку» малоросійської жінки другої половини XVIII ст.

Ще однією знаковою жіночою постаттю історичного нарративу була Марія-Магдалена – мати І. Мазепи, яка представлена мудрою, розважливою жінкою, здатною брати участь у непростих політичних комбінаціях. Будучи ігуменею Київського Печерського жіночого монастиря, вона виступала активною політичною діячкою, безпосередньо дотичною до складних історичних колізій початку XVIII ст. Відомі подорожі Марії-Магдалени до Москви, де вона відвідувала патріарха, царів Івана та Петра й царівну Софію з метою зміцнення становища свого сина. Через неї гетьман мав намір також налагодити зв'язок із польськими та шведськими політичними колами. Попри те, що по відношенню до І. Мазепи та його політики застосовувалися діаметрально протилежні оцінки і характеристики, як сучасниками, так і пізнішими істориками, матір гетьмана Марія-Магдалена залишалася поза критикою.

Особливо буде звеличений цей образ в українській історіографії на початку XX ст., коли у її державницькому напрямі зміняться акценти щодо постаті самого гетьмана. Розробками, що відповідали не стільки науковим запитам історіографії, скільки потребам українського національного відродження, стали невеликі за обсягом, але промовисті публікації Олени Пчілки, присвячені Марії-Магдалені [28]. З'явившись у полтавському часопису «Рідний край», який призначався для широкого кола читачів, вони передусім спрямовувалися на те, аби вписати в українську свідомість та історіографію гетьмана І. Мазепу як «величну постать». Тож, образ матері мав бути не менш величним, доповнюючи гетьманський і надаючи довершеності його ореолу.

Засвідчуючи власні світоглядні позиції, Олена Пчілка серед усіх чеснот Марії-Магдалени насамперед виокремлювала православність, українськість, освіченість, які уявлялися ключовими компонентами історичної пам'яті на початку XX ст. Характери-

зуючи Марію-Магдалену, Олена Пчілка підкреслювала, що вона походила зі шляхетного православного українського роду, «мала добру освіту, як і всі тодішні українки з сім'ї хоч трохи багатшої». Щодо останнього, то дослідниця посилалася на один із документів, де Марія-Магдалена розповіла про себе «таким вільним, дрібним і вправним письмом, що так могла писати лише людина дуже добре свідомо в писанню». Взагалі образ матері І. Мазепи був представлений авторкою у контексті українознавчої концепції жіночої історії та відповідав основним ознакам відповідної міфологеми: «Мати, Марія Мазепина, либонь брала значну участь у громадських справах і взагалі в тодішній краєвій політиці... В тому нема нічого дивного, бо взагалі українське жіноцтво жило життям вільнішим і ширшим, ніж жило жіноцтво в Московщині, де жінку чи матір вважали за «бабу глупу» і держали в рабстві, зачиненою в теремі, на «бабській» половині, що сповнена була лише темряви, невігластва, забубонів та всяких запічних підкопів. Жінки-українки грали далеко значнішу роль, – не тільки приймаючи вільну участь в товариському життю, а й виступаючи діячками на полі просвітницькому й громадському» [29, 5–6].

Вибір постаті Марії-Магдалени для історичного нарису – не випадковість. Відомо, що українська ментальність узагалі була чутливою до материнської проблематики. Звертаючись до неї, можна було розраховувати на більший ефект у вихованні патріотичних почуттів. Окрім того, саме цей історичний матеріал являв благодатне поле, оскільки Марія-Магдалена заслуговувала на всіляку повагу. Вона дійсно була не просто матір'ю, що щиро любила свого сина, а сильною духом, розумною, мудрою жінкою, здатною давати поради, брати участь у політичних подіях, приймати самостійні рішення. Позиціонуючи образ матері гетьмана у контексті національно-патріотичної концепції української історії, Олена Пчілка водночас створювала близький до епічного ідеал української жінки-матері.

У 1920-х роках на хвилі «українізації» відбулося перевидання найбільш знакових творів М. Костомарова та О. Левицького. Переклад «Чернігівки» М. Костомарова українською мовою був зроблений знаним філологом Б. Грінченком [15]. До того ж скорочений варіант цього твору під промовистою назвою «Ганна-козачка» було

видано окремо [13]. Радянська влада, яка робила спроби створити та запропонувати свій канон історичної пам'яті на тому етапі, очевидно, не змогла знайти кращого образу, ніж той, що був сконструйований великим істориком. Вступні матеріали до перевидань, написані В. Петровим (до «Чернігівки») та А. Ніковським (до «Ганни Монтовт» О. Левицького), характеризуючи жіночі образи романтично-позитивістської рецепції, пропонували своє бачення місця жінки в історичних процесах. Світоглядні позиції нової генерації дослідників ґрунтувались на переконанні, що особисті та приватні інтереси мали поступитися місцем суспільним та громадським. Водночас накреслювалися риси ідеалу українки, що відповідав уявленням нової епохи. Жінка-українка, якою, на думку А. Ніковського, рухає «любов до народу України, політична воля», має бути готовою до «великої самопожертви», не відмовляючи ані сина, ані чоловіка від «походу та громадських справ» [24, 10].

Визнаючи в умовах національного відродження концепт міфотворення як невід'ємну та характерну рису української історіографії, не варто його абсолютизувати. Будучи неоднозначним, він потребує критичного до себе ставлення, адже не забуваймо, що філософія позитивізму вимагала дотримання ключової формули Леопольда Ранке, за якою історія «мала тільки розповісти, як воно сталося насправді» [30, 128]. Водночас вибірковість при визначенні дослідницької тематики, ідеалізація і звеличення одних постатей, котрі відповідали національно-патріотичному канону, і нехтування інших, не дозволяли українській історіографії бути до кінця послідовною щодо дотримання священних правил позитивізму.

Відомо, що М. Грушевський визнавав, обґрунтовував і навіть «виправдовував» існування національної історичної схеми в тих умовах розвитку нації як необхідної складової історіографічного канону, котрий представляв собою систему уявлень про національне минуле, був втіленням «знакових історичних, суспільно значущих символів, які мають стабільну морально-політичну цінність і є необхідною нормативною складовою національної ідентичності» [9, 65]. У передмові до першого випуску збірника «За сто літ», накреслюючи пріоритетні напрями наукових студій на

новому етапі історичного розвитку, він зізнавався, що історія національного відродження «тракувалася і мусила трактуватися свідомо і несвідомо, не стільки як об'єкт наукового досліджу, скільки як одна із стратегічних ділянок сеї боротьби, як один з відділів бойового арсеналу, звідки вибиралось і виносилось на світ те головне, що могло послужити успіхові сих іще не закінчених операцій, могло оправдати домагання, скріпити енергію боротьби» [5, III]. Коли поставлені «бойові завдання», як вважав М. Грушевський, були виграні й вікова боротьба української нації за своє самовизначення себе виправдала, він вбачав свою місію у подальшій розробці стратегії української історії – науки.

Отже, українська історіографія у свій «золотий вік», яким є друга половина XIX – перша третина XX ст. з огляду на блискучу плеяду вчених та проблемно-концептуальне поле історичних досліджень, не прагнула позбутись комплексів утилітаризму, дотримуючись принципу, що «будь-яка дія вартує лише тоді, коли дає наслідки» [30, 157]. Навпаки, свою місію вона вбачала у руйнуванні панівних стереотипів свідомості українського соціуму та формуванні нової колективної ідентичності. У цьому перманентному конфлікті прагнення до відбиття реального, але такого, яке б дало користь національному відродженню, тривав один з найбільш цікавих і суперечливих процесів в українській історіографії – конструювання історичної моделі як підґрунтя для реанімації та відтворення національної пам'яті.

Список використаних джерел

1. [Лебединцев Ф.] По поводу портрета жены Гонты / [Лебединцев Ф.] // Киевская старина (далі КС). – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – С. 326–328; К портрету княгини Софии Острожской // КС. – 1883. – Т. 7. – № 12. – С. 714–716; К портрету Анны Ярославны // КС. – 1884. – Т. 9. – № 7. – С. 555–560; [Левицький О.] Раина Могилянка – княгиня Вишневецкая / [Левицький О.] // КС. – 1887. – Т. 19. – № 6. – С. I–X; А. Л. [Лазаревський О.] Антон Танский, полковник киевский / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. – 1894. – Т. 45. – № 4. – С. 141–151; *Його ж.* Настасья Степановна Полуботок, рожд. Леонтович (1732–1802) / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. I–VI.
2. [Лебединцев Ф.] По поводу портрета жены Гонты / [Лебединцев Ф.] // КС. – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – С. 326–328.

3. [Левицький О.] Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая / [Левицький О.] // КС. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. I–X.

4. А.Л. [Лазаревський О.] Любецкий архив графа Милорадовича / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. I–VI.

5. *Грушевський М.С.* Переднє слово / М. С. Грушевський // За століт. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1928. – Кн. 1. – С. III–V.

6. *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1978. – 327 с.

7. *Зашкільняк Л.* Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі / Леонід Зашкільняк // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / За ред. Леоніда Зашкільняка, Йоганни Пісулінської, Павла Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 21–26.

8. *Иконников В.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее: сравнительно-исторический очерк / В. Иконников. – К.: Тип. Императорского университета святого Владимира, 1874. – 102 с.

9. *Касьянов Г.* «Націоналізація історії»: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – С. 57–73.

10. *Киридон А.М.* Професійна історіографія та колективна пам'ять: проблема структурування простору / А.М. Киридон // Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять: монографія. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – С. 58–74.

11. *Когут З.* Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Zenon Kogut. – К.: Критика, – 2004. – 351 с.

12. *Колесник Г.* Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Ірина Колесник // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / За ред. Леоніда Зашкільняка, Йоганни Пісулінської, Павла Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 54–64.

13. *Костомаров М.І.* Ганна-козачка. – Харків: Книгоспілка, 1929. – 24 с.

14. *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии / М.І. Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М.І. Костомаров. – К.: Либідь, 1994. – С. 44–200.

15. *Костомаров М.* Чернігівка: бувальщина з другої половини XVII віку / М. Костомаров; [пер. Б. Грінченка]. – К.: Книгоспілка, 1929. – 158 с.

16. *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко. – К.: Критика, 2011. – 542 с.

17. *Лазаревский А.* Властная гетманша / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 213–214.

18. *Лазаревский А.* Из семейных отношений начала XVIII века / А. Лазаревский // КС. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 2. – С. 4–5.

19. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – К.: Тип. Императорского университета святого Владимира, 1902. – Т. 3: Прилуцкий полк. – 426 с.

20. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888. – Т. 1: Стародубский полк. – 470 с.

21. *Лазаревский А.* Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу. 1743–1744 гг. / А. Лазаревский // КС. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 177–183.

22. *Левицкий О.И.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С. 549–574.

23. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.

24. *Ніковський А.* Передмова // *Левицький О.* Ганна Монтовт. – К.: Сяйво, 1926. – С. 5–11.

25. *Новицкий И.* Настоящее имя первой фундаторки киевских братских школ / И. Новицкий // КС. – 1885. – Т. 12. – № 8. – С. 732–735.

26. *Палієнко М.Г.* «Киевская старина» (1882–1906): хронологічний покажчик змісту / М.Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 477 с.

27. *Петров В.* «Чернігівка» Костомарова / В. Петров // Костомаров М. Чернігівка: бувальщина з другої половини XVII віку / М. Костомаров; [пер. Б. Грінченка]. – К.: Книгоспілка, 1929. – С. III–XIV.

28. *Пчілка О.* Марія-Магдалена, мати гетьмана Мазепи / Олена Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 4–7; Ї ж. Пам'ятки від матері гетьмана Мазепи, ігумені Марії-Магдалени / Олена Пчілка // Там само. – № 8. – С. 5–10.

29. *Пчілка О.* Марія-Магдалена, мати гетьмана Мазепи / Олена Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 4–7.

30. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.

31. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії / Наталя Яковенко // Критика. – № 12. – 2002. – С. 12–14.

Буряк Л.И. Очертания, знаки, символы национальной памяти в украинской историографии: феминологический контекст (вторая половина XIX – первая треть XX ст.)

Рассматривается феномен амбивалентности феминологии как составляющей украинской историографии второй половины XIX – первой трети XX ст. Историческая феминология анализируется как направление научного знания и одновременно как конструкт исторической памяти с элементами мифологии, ориентированный на формирование коллективной идентичности в условиях национального возрождения.

Ключевые слова: украинская историография, национальная память, историческая память, феминология.

Buryak, L.I. Outlines, signs, symbols of the national memory in the Ukrainian historiography: feminological context (the second part of the XIX-th – the first third of the XX-th century)

The article considers ambivalent phenomenon of feminology as the integral component of Ukrainian historiography of the second part of the XIX-th and the first third of the XX-th century. Historical feminology is analyzed both as the field of scientific knowledge so as the construct of historical memory with the elements of mythology oriented at the formation of collective identities in the conditions of national Renaissance.

Key words: Ukrainian historiography, national memory, historical memory, feminology.